

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΚΑΘΑΡΟΥ ΛΟΓΟΥ ΣΤΟΝ ΚΑΘΟΡΙΣΜΟ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΑΝΩΤΑΤΟΥ ΑΓΑΘΟΥ

Ἡ ἔννοια τοῦ ἀνώτατου περιέχει μιά διπλή σημασία, πὸν ἂν δὲν τὴν προσέξουμε, μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀφορμὴ γιὰ ἀνώφελες συζητήσεις. Ἀνώτατο μπορεῖ νὰ σημαίῃ ὑπέρτατο (supremum) ἢ τέλειο (consummatum). Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ προϋπόθεση ἐκείνη, πὸν εἶναι αὐτὴ ἡ ἴδια ἀπροϋπόθετη, δηλ. δὲν εἶναι ὑποταγμένη σὲ καμμιά ἄλλη προϋπόθεση (originiarium). Τὸ δεύτερο εἶναι ἐκεῖνο τὸ σύνολο πὸν δὲν ἀποτελεῖ μέρος κανενὸς ἄλλου μεγαλυτέρου συνόλου τοῦ ἰδίου εἴδους (perfectissimum). Στὴν Ἀναλυτικὴ δείχτηκε, πὸς ἡ ἀρετὴ εἶναι ἡ ὑπέρτατη προϋπόθεση κάθε πράγματος, πὸν μπορεῖ νὰ διατηρηθῇ μόνο σὰν ἐπιθυμητὸ, ἄρα καὶ κάθε προσπάθειάς μας νὰ βροῦμε τὴν εὐτυχία, καὶ συνεπῶς εἶναι τὸ ὑπέρτατο ἀγαθόν. Ἀλλὰ ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι τὸ ὀλοκληρωτικὸ καὶ τέλειο ἀγαθόν, σὰν ἀντικείμενο τῆς δυνάμεως τῆς ἐπιθυμίας τῶν λογικῶν πεπερασμένων ὄντων: γιὰτὶ γι' αὐτὸ τὸ ἀγαθὸ ἀπαιτεῖται κι' ἡ εὐτυχία, κι' ὄχι ἀπλῶς στὰ ἐνδιαφερόμενα μάτια τοῦ προσώπου, πὸν τὴν κάνει σκοπὸ του, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ στὴν κρίση ἐνὸς ἀνεπη-

ρέαστου λογικοῦ, πού θεωρεῖ τήν ἀρετή γενικά στόν κόσμο σάν αὐτοσκοπό. Γιατί τὸ νὰ ἔχη κανεὶς ἀνάγκη εὐτυχίας καὶ νὰ τήν ἀξίζη κι' ὅμως νὰ μὴ τήν ἔχη, τοῦτο δὲν συμβιβάζεται καθόλου μὲ τήν τέλεια ἐπιθυμία ἐνὸς λογικοῦ ὄντος, πού θὰ εἶχε μαζὺ καὶ τήν παντοδυναμία, μόνο πού προσπαθοῦμε νὰ αὐτοπαρασταθοῦμε σάν τέτοιο ὄν. Τώρα ἐφ' ὅσον ἡ ἀρετή κι' ἡ εὐτυχία ἀποτελοῦν μαζὺ σ' ἓνα πρόσωπο τήν κατοχὴ τοῦ ἀγαθοῦ, ἀλλά, κι' ἡ εὐτυχία, μοιρασμένη ἀκριβῶς σὲ μερίδες ἀνάλογες μὲ τήν ἠθικότητα (σάν ἀξία τοῦ προσώπου καὶ τιμὴ, τοῦ νὰ εἶναι εὐτυχησμένος), ἀποτελεῖ τὸ ἀγαθὸ ἐνὸς δυνατοῦ κόσμου. Αὐτὸ τὸ ἀγαθὸ σημαίνει τὸ πᾶν, τὸ τέλει ἀγαθό, πού σ' αὐτὸ εἶναι πάντοτε ἡ ἀρετή, σάν προϋπόθεση, τὸ ὑπέροτατο ἀγαθό, γιατί αὐτὴ δὲν ἔχει καμμιά προϋπόθεση ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της κι' ἡ εὐτυχία εἶναι πάντοτε κάτι, πού γιὰ κείνον πού τήν κατέχει εἶναι βέβαια εὐχάριστη, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀπολύτως καὶ ἀπὸ μόνη της καὶ κάτω ἀπὸ κάθε ἀποψη καλή, καὶ ὑπονοεῖ πάντοτε σάν προϋπόθεση τὴν σύμφωνη πρὸς τὸ νόμο ἠθικὴ διαγωγή.

Δυὸ καθορισμοὶ ἀναγκαίως ἐνωμένοι σὲ μιὰ ἐννοια πρέπει νὰ συνδέωνται καθὼς ἀρχὴ καὶ συνέπεια· καὶ νὰ συνδέωνται σὲ τρόπο πού αὐτὴ ἡ ἐνότητα νὰ θεωροῦται, ἢ σάν ἀναλυτικὴ (λογικὸς σύνδεσμος), ἢ σάν συνθετικὴ (πραγματικὸς σύνδεσμος), ἢ πρώτη κατὰ τὸν νόμο τῆς ταυτότητας, ἢ δεύτερη κατὰ τὸν νόμο τῆς αἰτιότητας. Ὁ σύνδεσμος τῆς ἀρετῆς πρὸς τὴν εὐδαιμονία μπορεῖ λοιπὸν νὰ ἐννοηθῆ κατὰ τρόπο πού ἡ ἢ ἡ προσπάθεια τοῦ νὰ εἶναι κανεὶς ἐνάρετος κι' ἡ λογικὴ ἀναζήτησις τῆς εὐδαιμονίας νὰ εἶναι δύο πράξεις ὄχι πιά διαφορετικὲς· ἀλλὰ νὰ ταυτίζονται ἐντελῶς· γιατί τότε γιὰ τὴν πρώτη δὲν θὰ χρειαζότανε κανένα ἄλλο ἀξίωμα, παρὰ ἐκεῖνο πού ἐτέθηκε γιὰ βάση τῆς δεύτερης· ἢ αὐτὸς ὁ σύνδεσμος ἐτέθηκε ἀπὸ τὸ γεγονός πὼς

ἡ ἀρετὴ παράγει τὴν εὐδαιμονία, σὰν κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὴ συνείδηση τῆς πρώτης, καθὼς τὸ αἷτιο παράγει ἓνα ἀποτέλεσμα.

Ἄπὸ τὶς ἀρχαῖες ἑλληνικὲς σχολὲς ὑπῆρχαν κυρίως μόνο δύο, πού στὸν καθορισμὸ τῆς ἔννοιας τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ ἀκολουθοῦσαν βέβαια τὴν ἴδια μέθοδο, ἐφ' ὅσον παραδεχόντουσαν τὴν ἀρετὴ καὶ τὴν εὐδαιμονία ὄχι σὰν δύο στοιχεῖα διαφορετικὰ ἀπὸ τὸ ἀνώτατο ἀγαθόν, καὶ ἄρα ζητοῦσαν τὴν ἐνότητα τῆς ἀρχῆς κατὰ τὸν κανόνα τῆς ταυτότητας· ἀλλὰ ξεχώριζαν ἢ μιὰ ἀπ' τὴν ἄλλη κατὰ τὴν ἐκλογή τῆς βασικῆς ἔννοιας. Ὁ ἐπικουρεῖος ἔλεγε, πὼς τὸ νὰ ἔχη κανεὶς συνείδηση ὅτι τὸ ἀξιωματικὸν οὐδὲν ὁδηγεῖ εἰς τὴν εὐτυχία, τοῦτο εἶναι ἡ ἀρετὴ· ἐνῶ ὁ στωϊκὸς ἔλεγε πὼς τὸ νὰ ἔχη κανεὶς συνείδηση τῆς ἀρετῆς του, τοῦτο εἶναι ἡ εὐτυχία. Γιὰ τὸν πρῶτον ἡ φρόνησις ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὴν ἠθικότητα· γιὰ τὸν δεῦτερον, πού προτιμοῦσε μιὰ πρὸ ψηλὴ ὀνομασία γιὰ τὴν ἀρετὴν, μόνον ἡ ἠθικότητα ἦταν ἀληθινὴ σοφία.

Πρέπει νὰ λυπηθοῦμε γιὰ τὴν εὐφυΐα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων (πού ὅμως εἶναι ἄξιοι θαυμασμοῦ ἀπὸ τὸ γεγονὸς πού, σὲ χρόνους τόσο ἀρχαίους, ἐπιχειροῦσαν ὅλους τοὺς δυνατοὺς δρόμους γιὰ τὶς φιλοσοφικὰς κατακτήσεις) ὑποχρεώθηκε ἀτυχῶς νὰ ζητᾶ τὴν ταυτότητα ἀνάμεσα σὲ δύο ἔννοιαις ἐντελῶς διαφορετικαῖς, τὴν ἔννοια τῆς εὐτυχίας καὶ τὴν ἔννοια τῆς ἀρετῆς. Ἀλλὰ τοῦτο ἦταν σύμφωνον μὲ τὸ διαλεκτικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τῶν.

Ἐνῶ καὶ οἱ δύο σχολὲς ζητοῦσαν μὲ λεπτομερειακὴν ἔρευνα νὰ ἀνακαλύψουν τὴν ταυτότητα τῶν πρακτικῶν ἀρχῶν τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς εὐδαιμονίας, δὲν συμφωνοῦσαν ὅμως ἀναμεταξύ τους γιὰ τὸν τρόπο τῆς παραγωγῆς αὐτῆς τῆς ταυτότητας, ἀλλὰ ξεχώριζαν ἀπεριόριστα ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη· γιὰ τὴν ἑπικουρεῖαν ἡ ἀρχὴ τῆς ἀρετῆς ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴν πλευρὰ, ἢ ἄλλη ἀπὸ τὴν λογικὴν, ἢ

μιά τὴ ζητοῦσε στὴ συνείδηση τῶν σωματικῶν ἀναγκῶν, ἢ ἄλλη στὴν ἀνεξαρτησία τοῦ πρακτικοῦ λόγου ἀπ' ὅλες τὶς αἰσθητὲς καθοριστικὲς αἰτίες. Ἡ ἔννοια τῆς ἀρετῆς κατὰ τὸν ἐπικουρεῖο, βρισκόταν στὸ ἀξίωμα τῆς ἀναζήτησης τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας· ἀντίθετα κατὰ τὸν στωϊκὸ τὸ αἶσθημα τῆς εὐδαιμονίας περιλαμβάνοντανε στὴ συνείδηση τῆς ἀρετῆς του. Ἀλλὰ ὅ,τι περιλαμβάνεται σὲ μιὰ ἄλλη ἔννοια ταυτίζεται βέβαια μὲ ἓνα μέρος τῆς εὐρύτερης ἔννοιας· ὄχι ὅμως καὶ μὲ τὸ σύνολο· καὶ δυὸ σύνολα μποροῦν, ἄλλωστε, νὰ διαφέρουν εἰδολογικὰ μολονότι ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὴν ἴδια ὕλη, ὅπου, σ' αὐτά, τὰ μέρη ἐνώνονται, γιὰ νὰ σχηματίσουν τὸ σύνολο. κατὰ ἐντελῶς διαφορετικὸ τρόπο. Ὁ στωϊκὸς ἐβεβαίωνε, πὼς ἡ ἀρετὴ εἶναι ὄλο τὸ ἀνώτατο ἀγαθόν, κι' ἡ εὐδαιμονία εἶναι μόνο ἡ συνείδηση τοῦ κατόχου τῆς ἀρετῆς, καὶ ἄρα ἀνήκει στὴν κατάσταση τοῦ ὑποκειμένου. Ὁ ἐπικουρεῖος ἐβεβαίωνε πὼς ἡ εὐδαιμονία εἶναι ὄλο τὸ ἀνώτατο ἀγαθόν, κι' ἡ ἀρετὴ εἶναι μόνο ἡ μορφή τοῦ ἀξιώματος γιὰ τὴν ἀπόκτησή του, δηλ. ἡ ἀρετὴ συνίσταται στὴ λογικὴ χρῆση τῶν μέσων γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς εὐδαιμονίας.

Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν Ἀναλυτικὴ βγαίνει μὲ σαφήνεια, πὼς τὰ ἀξιώματα τῆς ἀρετῆς καὶ τὰ ἀξιώματα τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ὑπέριστατης πρακτικῆς ἀρχῆς τους, καὶ πολὺ μακρὰ ἀπὸ τὸ νὰ συμφωνοῦν, μολονότι ἀνήκουν σὲ ἓνα ἀνώτατο ἀγαθὸ καὶ τὸ καθιστοῦν δυνατό, στὸ ἴδιο ὑποκείμενο περιορίζονται πολὺ καὶ βλάπτονται. Παραμένει λοιπὸν ἀκόμα ἄλυτο τὸ πρόβλημα: πὼς εἶναι πρακτικῶς δυνατό τὸ ἀνώτατο ἀγαθόν. Στὴν Ἀναλυτικὴ ἔχει δοθῆ ἑκεῖνο ποὺ κάνει αὐτὸ τὸ πρόβλημα δύσκολο κι' ἄλυτο, τὸ ὅτι δηλ. ἡ εὐδαιμονία κι' ἡ ἠθικότητα εἶναι δύο στοιχεῖα τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ ἐντελῶς διαφορετικὰ

κατὰ τὸ εἶδος καὶ ἄρα ὁ δεσμός των δὲν μπορεῖ νὰ γνωσθῆ ἄ ν α λ υ τ ι κ ἄ (σχεδὸν ὅποιος ζητεῖ τὴν εὐτυχία, σ' αὐτό του τὸν τρόπο συμπεριφορᾶς βρίσκεται ἐνάρετος κατὰ τὴν ἀπλή κρίση τῶν ἐννοιῶν του, ἢ ὅποιος ἀκολουθεῖ τὴν ἀρετὴ, στὴ συνείδηση ἐνὸς τέτοιου τρόπου συμπεριφορᾶς εἶναι εὐτυχῆς *ipso facto*), ἀλλὰ εἶναι μιὰ σ υ ν θ ε σ η ἐννοιῶν. Γιατί, ἄλλωστε, αὐτὸς ὁ δεσμός εἶναι γνωστὸς *a priori*, ἄρα πρακτικῶς ἀναγκαῖος, καὶ γιὰ τοῦτο δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, καὶ ἄρα ἡ δυνατότητα τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ δὲν βασίζεται σὲ καμμιὰ ἀρχὴ ἐμπειρική. ἡ π α ρ α γ ω γ ῆ αὐτῆς τῆς ἐννοίας θὰ πρέπει νὰ εἶναι ὑ π ε ρ β α τ ι κ ῆ. Εἶναι *a priori* (ἠθικῶς) ἀναγκαῖο νὰ π α ρ α γ ῃ τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ μέσω τῆς ἐλευθερίας τῆς βούλησης ὥστε κ' ἡ προϋπόθεση τῆς δυνατότητάς του πρέπει νὰ βασίζεται σὲ ἀρχὲς τῆς *a priori* γνώσης.

I. — Ἡ ἀντινομία τοῦ πρακτικοῦ λόγου.

Στὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ τὸ πρακτικὸ γιὰ μᾶς, ποὺ μπορούμε δηλ. νὰ τὸ πραγματοποιήσουμε μέσω τῆς βούλησής μας, ἡ ἀρετὴ κ' ἡ εὐδαιμονία ἐννοοῦνται σὰν ἀναγκαστικὰ συνδεδεμένες ἔτσι ποὺ δὲν μπορούμε νὰ παραδεχτοῦμε γιὰ ἓνα καθαρὸ πρακτικὸ λόγο τὴ μιὰ χωρὶς νὰ τοῦ ἀνήκη κ' ἡ ἄλλη. Τώρα αὐτὸς ὁ δεσμός (καθὼς καὶ κάθε ἄλλος γενικὰ) εἶναι ἡ ἄ ν α λ υ τ ι κ ὸ ς ἢ σ υ ν θ ε τ ι κ ὸ ς. Ἀλλὰ ἀφοῦ αὐτὸς ὁ δεδομένος δεσμός δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀναλυτικὸς, καθὼς πρὶν ἀπὸ λίγο δείχτηκε, πρέπει νὰ ἐνοηθῆ σὰν συνθετικὸς, σὰν σύνδεσμος τῆς αἰτίας μὲ τὸ ἀποτέλεσμα, γιατί ἀφορᾶ ἓνα πρακτικὸ ἀγαθὸ, δηλαδή ἐκεῖνο ποὺ εἶναι δυνατό στὴν πράξη. Ἡ, λοιπὸν, ἡ ἐπιθυμία τῆς εὐδαιμονίας πρέπει νὰ εἶναι ἡ αἰτία κίνητρο γιὰ τὸ ἀ-

ξίωμα τῆς ἀρετῆς, ἢ τὸ ἀξίωμα τῆς ἀρετῆς πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀποτελεσματικὴ αἰτία τῆς εὐδαιμονίας. Ἡ πρώτη περίπτωση εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατη· γιατί (καθὼς δείχτηκε στὴν Ἀναλυτικὴ) τὰ ἀξιώματα, πού τοποθετοῦν τὴν καθοριστικὴ αἰτία τῆς βούλησης στὴν ἐπιθυμία τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας, δὲν ἀποτελοῦν ἠθικὰ στοιχεῖα καὶ δὲν μποροῦν νὰ θεμελιώσουν καμμιὰ ἀρετὴ. Ἀλλὰ κι' ἡ δεύτερη περίπτωση εἶναι ἀδύνατη, γιατί στὸν κόσμο κάθε πρακτικὸς σύνδεσμος τῶν αἰτίων μὲ τὰ ἀποτελέσματα, σὰν συνέπεια τοῦ καθορισμοῦ τῆς βούλησης, δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὶς ἠθικὲς προθέσεις τῆς βούλησης, ἀλλὰ πρὸς τὴ γνῶση τῶν φυσικῶν νόμων καὶ πρὸς τὴ φυσικὴ δύναμη τῆς χρησιμοποίησής τους γιὰ τοὺς ἀτομικοὺς σκοπούς· κι' ἄρα στὸν κόσμο δὲν μπορούμε νὰ περιμένουμε κανένα σύνδεσμο ἀναγκαῖο καὶ ἐπαρκῆ γιὰ τὸ ἀνώτατο ἀγαθό, τῆς εὐδαιμονίας μὲ τὴν ἀρετὴ, μέσω τῆς λεπτομερειακῆς ὑπακοῆς στὸν ἠθικὸ νόμο. Τώρα μιὰ καὶ ἡ ἐπίτευξη (Beförderung) τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, πού περιέχει αὐτὸ τὸ σύνδεσμο στὴν ἔννοιά του, εἶναι ἓνα ἀναγκαῖο ἀ priori ἀντικείμενο τῆς βούλησής μας καὶ συνδέεται ἀχώριστα μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο, γιὰ τοῦτο τὸ ἀδύνατο αὐτῆς τῆς ἐπίτευξης πρέπει ἐπίσης νὰ ἀποδείχνη καὶ τὴ σφαιρότητα τοῦ νόμου. Ἄν, λοιπόν, τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ εἶναι ἀδύνατο κατὰ πρακτικοὺς κανόνες, ἐπίσης κι' ὁ ἠθικὸς νόμος πού μᾶς παρακινεῖ πρὸς αὐτό, πρέπει νὰ εἶναι φανταστικὸς καὶ νὰ κατευθύνεται σὲ μάταιους κι' εἰκονικοὺς σκοπούς· νὰ εἶναι ἄρα ἀπὸ μόνος του σφαιρὸς.

II. — Κριτικὴ λύση τῆς ἀντινομίας τοῦ πρακτικοῦ λόγου.

Στὴν ἀντινομία τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ λόγου

βρίσκεται μιὰ ὁμοία ἀντίθεση μεταξὺ τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητος καὶ τῆς ἐλευθερίας. στὴν αἰτιότητα τῶν γεγονότων στὸν κόσμον. Δείχτηκε ὅμως ἐκεῖ πῶς δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ ἀληθινὴ ἀντίθεση, ἀν τὰ γεγονότα κι' ἐπίσης ὁ κόσμος, ποὺ σ' αὐτὸν συμβαίνουν, θεωρηθοῦν (ὅπως καὶ πρέπει), μόνο σὰν φαινόμενα γιὰτὶ ἓνα καὶ τὸ ἴδιο ὄν ὅταν ἐνεργεῖ σὰν φαινόμενο (ἀκόμα καὶ μπροστὰ στὴν ἐσωτερικὴ του αἴσθησι), ἔχει μιὰ αἰτιότητα στὸν αἰσθητὸν κόσμον, ποὺ εἶναι πάντοτε σύμφωνη μὲ τὸν φυσικὸ μηχανισμό, ἀλλὰ σχετικὰ μὲ τὸ ἴδιο γεγονός, ἐφ' ὅσον τὸ πρόσωπον ποὺ ἐνεργεῖ θεωρεῖται ταυτόχρονα σὰν νοούμενον (σὰν καθαρὴ διάνοια, στὴν ὑπαρξὴ της ποὺ δὲν εἶναι καθοριστὴ χρονικῶς), μπορεῖ νὰ περιέχῃ μιὰ καθοριστικὴ αἰτία αὐτῆς τῆς αἰτιότητος κατὰ φυσικοὺς νόμους· ποὺ νὰ εἶναι, αὐτὴ ἢ ἴδια ἐλεύθερη ἀπὸ κάθε φυσικὸ νόμον.

Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μ' αὐτὴν ἐδῶ τὴν ἀντινομία τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ λόγου. Ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς δύο προτάσεις, τὸ ὅτι, δηλαδή, ἡ ἀναζήτησις τῆς εὐδαιμονίας ἀποτελεῖ μιὰ αἰτία ἐνάρετης πρόθεσης εἶνε ἀπολύτως ἐσφαλμένη· ἀλλὰ ἡ δεύτερη, τὸ ὅτι δηλ. ἡ ἐνάρετη πρόθεσις προκαλεῖ ἀναγκαιῶς τὴν εὐδαιμονία, δὲν εἶναι ἀπολύτως ἐσφαλμένη ἀλλὰ εἶναι ἐσφαλμένη μόνο ἐφ' ὅσον θεωρεῖται σὰν μορφή τῆς αἰτιότητος στὸν αἰσθητὸν κόσμον, καὶ ἄρα ἀν παραδέχομαι τὴν ὑπαρξὴ κάτω ἀπ' αὐτὴ σὰν τὸ μοναδικὸν τρόπο τῆς ὑπαρξὸς τοῦ λογικοῦ ὄντος· εἶναι λοιπὸν ἐσφαλμένη μόνο ὑπὸ ὄρους. Γιατί, ἄλλωστε, ὅχι μόνο ἔχω τὸ δικαίωμα ν' ἀντιλαμβάνωμαι τὴν ὑπαρξὴ μου σὰν νοούμενον σ' ἓνα νοητὸν κόσμον, ἀλλὰ στὸν ἠθικὸν νόμον ἔχω ἐπίσης μιὰ καθαρὴ νοητικὴ αἰτία καθοριστικὴ τῆς αἰτιότητός μου (στὸν αἰσθητὸν κόσμον)· ἔτσι δὲν εἶναι ἀδύνατον ἢ ἠθικότητα τῆς πρόθεσης νὰ ἔχῃ ἓνα σύνδεσμον, ἀν ὄχι ἄμεσο, τοῦλάχιστον ἔμμεσο (χάρη σ' ἓνα νοητὸ κατασκευαστὴ τῆς φύσεως) καὶ πράγματι

ἀναγκαῖο σὰν αἷτιο, μὲ τὴν εὐδαιμονία, σὰν ἀποτελέ-
σμα στὸν αἰσθητὸ κόσμο· πού ὁ δεσμός αὐτὸς σὲ μιὰ
φύση, πού εἶναι ἀπλῶς ἀντικείμενο τῶν αἰσθήσεων, δὲν
μπορεῖ ποτὲ νὰ συμβῆ παρὰ μόνο συμπτωματικά, καὶ
δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀρκετὸς γιὰ τὸ ἀνώτατο ἀγαθόν.

Παρά, λοιπόν, αὐτὴ τὴ φαινομενικὴ ἀντίθεση ἑνὸς
πρακτικοῦ λόγου πρὸς τὸν ἑαυτὸ του, τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ
εἶναι ὁ ἀναγκαῖος κι' ὑπέρτατος σκοπὸς μιᾶς βούλησης
ἠθικῆς καθωρισμένης, ἕνα ἀληθινὸ ἀντικείμενό της· για-
τὶ τοῦτο εἶναι πρακτικῶς δυνατὸ καὶ τὰ ἀξιώματα τῆς
βούλησης, πού ὡς πρὸς τὴν ὕλη τους ἀναφέρονται σ'
αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο, ἔχουν τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικό-
τητα, πού τοὺς τὴν ἀρνηθήκαμε στὴν ἀρχὴ ἕξ αἰτίας
ἐκείνης τῆς ἀντινομίας στὸ δεσμὸ τῆς ἠθικότητος μὲ τὴν
εὐδαιμονία κατὰ ἕνα παγκόσμιον νόμον. Τοῦτο εἶχε γίνῃ
ἀπὸ κακὴ λεκτικὴ ἐρμηνεία, γιατί πῆραμε τὴ σχέση ἀνά-
μεσα στὰ φαινόμενα, σὰν σχέση τῶν πραγμάτων καθ'
ἑαυτὰ μὲ αὐτὰ τὰ φαινόμενα.

Ἄν θεωρηθοῦμε ὑποχρεωμένοι νὰ ζητήσουμε τὴ
δυνατότητα τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ
πού δόθηκε ἀπὸ τὸ λόγο σ' ὅλα τὰ λογικὰ ὄντα γιὰ
ὅλες τὶς ἠθικὲς τους ἐπιθυμίες, σὲ τέτοια ἔκταση, δηλ.
στὸ σύνδεσμον μ' ἕνα νοητὸν κόσμον, θὰ ἔπρεπε ν' ἀπο-
ρήσουμε, πῶς παρ' ὅλα αὐτὰ οἱ φιλόσοφοι τόσο οἱ ἀρ-
χαῖοι ὅσο κι' οἱ σύγχρονοι, μπόρεσαν νὰ βροῦν ἀπ'
αὐτὸ τὸ δρόμο (στὸν αἰσθητὸν κόσμον) τὴν
εὐτυχία σὲ μέρος ἐντελῶς ἀνάλογο μὲ τὴν ἀρετὴ, ἢ μπό-
ρεσαν νὰ πιστέψουν πῶς ἀπέκτησαν συνείδηση τούτου.
Ἄφοῦ, τόσο ὁ Ἐπίκουρος ὅσο κι' οἱ στωϊκοὶ ἐξύψωσαν
πάνω ἀπὸ κάθε πρᾶγμα τὴν εὐδαιμονία, πού στὴ ζωὴ
προέρχεται ἀπὸ τὴ συνείδηση τῆς ἀρετῆς· κι' ὁ πρῶτος
στὰ πρακτικά του διδάγματα δὲν εἶχε τόσο χαμηλὲς
προθέσεις, καθὼς θὰ μπορούσαμε νὰ συμπεράνουμε
ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς θεωρίας του, πού τὴ χρησιμοποιοῦσε
γιὰ τὴν ἐρμηνεία, ἀλλὰ ὄχι γιὰ τὴν πράξη, ἢ καθὼς

τὸν ἐξηγοῦν πολλοί, πὺ ἀπομακρύνθησαν ἀπὸ τὴν ἔκφραση «ἡδυπάθεια» (Wollust) καὶ τὴν ἀντικατέστησαν μὲ τὴν ἔκφραση «ἱκανοποίηση» (zufriedenheit), ἀλλὰ περιέλαβε τὴν πιὸ ἀφιλοκερδῆ ἐξάσκησι τοῦ ἀγαθοῦ στοὺς τρόπους τῆς ἀπόλαυσης τῆς πιὸ ἐσώτερης χαρᾶς καὶ τὸ μέτρο κι' ἡ κυριαρχία πάνω στὶς ὁρμές, καθὼς θὰ τὴ ζητοῦσε κι' ὁ αὐστηρότερος ἠθικολόγος φιλόσοφος, ἀνῆκε στὴν ἐννοιά του τῆς ἡδονῆς (ἐννοοῦσε μὲ τοῦτο τὴν πάντοτε εὐθυμη καρδιά). Σὲ τοῦτο ἀκριβῶς ξεχωρίζει ἀπ' τοὺς στωϊκοὺς, γιατί αὐτὸς θεωροῦσε αὐτὴ τὴν ἡδονὴ σὰν καθοριστικὴ αἰτία τῆς βούλησης, πρῶγμα πὺ οἱ στωϊκοὶ τὸ ἀρνιόντουσαν, καὶ μὲ τὸ δίκιο τους ἀλλῶστε. Ἀφοῦ, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, ὁ ἐνάρετος Ἐπίκουρος, πέφτει στὸ λῆθος νὰ ὑποθέσῃ ἤδη τὴν ἐνάρετη πρόθεσι στὰ πρόσωπα, πὺ γι' αὐτὰ πρῶτα ἤθελε νὰ τοποθετήσῃ τὸ κίνητρο στὴν ἀρετὴ (καὶ πραγματικὰ ὁ τίμιος ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ εὐτυχισμένος ἂν δὲν ἔχει συνείδησι τῆς τιμιότητάς του· γιατί σ' αὐτὴ τὴν πρόθεσι οἱ τύψεις, πὺ ἀπὸ τὸν ἀτομικὸ τοῦ τρόπου τῆς σκέψης θὰ ἦταν ἀνάγκασμένος νὰ ἔχη ἀπὸ τὶς παρανομίες, κι' ἡ ἠθικὴ αὐτοκαταδίκη, θὰ τοῦ ἀφαιροῦσαν κάθε ἀπόλαυσι τῆς ἱκανοποίησης, πὺ διαφορετικὰ θὰ μποροῦσε νὰ περιέχῃ ἡ κατάστασή του). Τὸ ζήτημα ὅμως εἶναι: πῶς εἶναι δυνατὴ μιὰ τέτοια πρόθεσι κι' ἓνας τέτοιος τρόπος σκέψης γιὰ τὴν ἐκτίμησι τῆς ἀξίας τῆς ὑπαρξῆς καθενός, μιὰ καὶ πρὶν ἀπ' αὐτὴ τὴν πρόθεσι δὲν θὰ βρισκόταν ἀκόμα στὸ ὑποκείμενο κανένα αἴσθημα γιὰ μιὰ ἠθικὴ ἀξία γενικά; Βέβαια ὁ ἄνθρωπος, ἂν εἶναι ἐνάρετος, δὲν θὰ ἱκανοποιηθῇ ἀπ' τὴ ζωὴ, χωρὶς νὰ ἔχη συνείδησι τῆς τιμιότητάς του σὲ κάθε πράξι, ὅσο καὶ νὰ τοῦ εἶναι εὐνοϊκὴ ἡ τύχη στὴ φυσικὴ κατάστασι τῆς ζωῆς· ἀλλὰ γιὰ νὰ τὸν κάνουμε ἐνάρετο, ἄρα πρὶν ἀκόμα ἐκτίμησι τόσο ψηλὰ τὴν ἀξία τῆς ὑπαρξῆς του, μποροῦμε νὰ τοῦ συστήσουμε τὴ γαλήνη τῆς ψυχῆς, πὺ θὰ τὴν ἀποκτήσῃ ἀπὸ

τῆ συνείδηση τῆς τιμιότητος, πού γι' αὐτήν αὐτός δὲν ἔχει καμμιά αἴσθησι;

Ἄλλά, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ὑπάρχει ἀκόμα ἐδῶ μιὰ ἀφορμὴ γιὰ ἓνα λάθος «ἐξ ὑφαρπαγῆς» (vitium subreptionis), ὅπως σὲ μιὰ ὀφθαλμαπάτη ὑπάρχει διαφορά ἀνάμεσα σὲ κεῖνο πού γίνεται καὶ σὲ κεῖνο πού ἀντιλαμβανόμαστε μὲ τὴν αἴσθησή μας, πράγμα πού κι' ὁ πῖο πνευματώδης ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ τ' ἀποφύγη. Ἡ ἠθικὴ πρόθεσι συνδέεται ἀναγκαστικὰ μὲ μιὰ συνείδηση τοῦ ἀμεσου καθορισμοῦ τῆς βούλησης δυνάμει τοῦ νόμου. Τώρα ἡ συνείδηση ἑνὸς καθορισμοῦ τῆς δυνάμει τῆς ἐπιθυμίας εἶναι πάντοτε ἡ αἰτία τῆς εὐχαρίστησης, πού μᾶς δίνει μιὰ πράξη, πού δημιουργήθηκε ὕστερα ἀπ' αὐτὸ τὸν καθορισμό· ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἡδονή, αὐτὴ ἡ αὐτοϊκανοποίηση, δὲν εἶναι ἡ καθοριστικὴ αἰτία τῆς πράξης: ὁ καθορισμὸς τῆς βούλησης ἀμεσα, μόνον μέσω τοῦ λόγου, εἶναι ἡ αἰτία τοῦ αἰσθήματος τῆς ἡδονῆς, καὶ τοῦτος παραμένει καθορισμὸς καθαρὸς πρακτικὸς κι' ὄχι αἰσθητικὸς, τῆς δυνάμει τῆς ἐπιθυμίας. Τώρα ἀφοῦ αὐτός ὁ καθορισμὸς προκαλεῖ ἐσωτερικὰ τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα μὲ μιὰ ὥθηση πρὸς ἐνεργητικότητα, ὅπως θὰ ἔκανε ἓνα αἰσθημα ἰκανοποίησης ποῦ ἀναμένεται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμητὴν πράξη, ἔτσι εὐκόλα παρατηροῦμε ὅ,τι ἐμεῖς οἱ ἴδιοι κάνουμε, σὰν κάτι πού αἰσθανόμαστε μόνον παθητικὰ, καὶ πέρνουμε τὸ ἠθικὸ κίνητρο γιὰ ὥθηση τῶν αἰσθήσεων, καθὼς συμβαίνει πολλές φορὲς μὲ τὴν αὐταπάτη τῶν αἰσθήσεων (ἐδῶ, τῆς ἐσωτερικῆς αἴσθησης).

Εἶναι ὑπέροχο πράγμα γιὰ τὴν ἀνθρώπινη φύση τὸ νὰ καθορίζεται ἀμεσα στίς πράξεις δυνάμει ἑνὸς καθαρῶν λογικοῦ νόμου, κι' ἀκόμα ἡ αὐταπάτη νὰ νομίζουμε τὴν ὑποκειμενικὴ αὐτὴ καθοριστικὴ τῆς βούλησης σὰν κάτι πού προέρχεται ἀπὸ τίς αἰσθήσεις, ἀπὸ ἓνα ἰδιαίτερο συναίσθημα τῶν αἰσθήσεων (ἀφοῦ ἓνα νοητικὸ συναίσθημα θ' ἀποτελοῦσε μιὰ ἀντίφασιν). Ἐχει ἐπίσης μεγάλο ἐνδιαφέρον τὸ νὰ προσέξουμε αὐτὴ τὴν

ιδιότητα τῆς προσωπικότητάς μας καὶ νὰ καλλιεργήσου-
 με ὅσο γίνεται περισσότερο τὴν ἐπίδραση τοῦ λογικοῦ
 πάνω σ' αὐτὸ τὸ συναίσθημα. Ἀλλὰ πρέπει νὰ φυλα-
 χτοῦμε ἀπὸ τὸ νὰ ὑποτιμήσουμε ἢ νὰ παραμορφώσου-
 σουμε τὸ κύριο καὶ γνήσιο κίνητρο, τὸν ἠθικὸ νόμο, μὲ
 τὸ νὰ ἐξυψώσουμε κατὰ νόθο τρόπο σὰν κίνητρο ἐκείνη
 τὴν καθοριστικὴ ἠθικὴ αἰτία, ποὺ σ' αὐτὴν ἀνακατεύ-
 ονται σὰν ἀρχὲς αἰσθήματα ἰδιαίτερης ἡδονῆς, ποὺ στὴν
 πραγματικότητα εἶναι μόνο συνέπειες. Ὁ σεβασμὸς κι'
 ὄχι ἡ ἡδονή, δηλ. ἡ ἀπόλαυση τῆς εὐδαιμονίας εἶναι ἐ-
 κείνο, ποὺ γι' αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸ κανένα προη-
 γοῦμενο αἶσθημα τοποθετημένο γιὰ βάση τοῦ λό-
 γου (γιατὶ τοῦτο θὰ ἦταν πάντοτε αἰσθητικὸ (1) καὶ πα-
 θολογικό)· κι' ἡ συνείδηση τοῦ ἀμεσοῦ καταναγκασμοῦ
 τῆς βούλησης εἶναι ἀκριβῶς κάτι ἀνάλογο τοῦ αἰσθημα-
 ματος τῆς ἡδονῆς, γιατί ὁ καταναγκασμὸς αὐτὸς προ-
 καλεῖ τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα σχετικὰ μὲ τὴ δύναμη τῆς ἐ-
 πιθυμίας, ἀλλὰ ἀπὸ ἄλλες ἀφορμές. Μόνο κατ' αὐτὸ
 τὸν τρόπο μπορούμε νὰ πετύχουμε ἐκεῖνο ποὺ ζητοῦμε,
 νὰ γίνονται δηλ. οἱ πράξεις ὄχι ἀπλῶς σύμφωνες μὲ τὸ
 καθῆκον; (σὰν συνέπεια αἰσθημάτων ἡδονῆς), ἀλλὰ γιὰ
 τὸ καθῆκον· τοῦτο πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἀληθινὸς σκοπὸς
 κάθε ἠθικῆς διαπαιδαγώγησης.

Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει λέξη, ποὺ νὰ σημαίνει, μιὰ ἀπό-
 λαυση, καθὼς ἡ εὐδαιμονία, καὶ μιὰ αὐτοϊκανοποίηση
 τῆς ὑπαρξῆς μας, κάτι ἀνάλογο μὲ τὴν εὐτυχία, ποὺ νὰ
 πρέπει ἀναγκαιῶς νὰ συνοδεύη τὴ συνείδηση τῆς ἀρετῆς;
 Μάλιστα! Αὐτὴ ἡ λέξη εἶναι ἡ αὐτάρκεια, ποὺ
 στὴν ἰδιαίτερή της σημασία σημαίνει πάντοτε μόνο μιὰ
 ἀρνητικὴ αὐτοϊκανοποίηση τῆς ὑπαρξῆς μας, κατὰ τὴν

(1) Οἱ λέξεις αἰσθητικὴ αἰσθητικὸς κλπ. στὸν Κάντ δὲν ἔχουν
 τὴ σημερινὴ σημασία, ἀναφέρονται μόνο σ' ὅ,τι ἀνήκει στὸν
 κόσμον τῶν αἰσθήσεων. (Σημ. Μετ.)

ὅποια ἔχουμε συνείδηση πὸς δὲν ἔχουμε καμμιὰ ἀνάγκη. Ἡ ἐλευθερία κι' ἡ συνείδησί της, σὰν δύναμης ὑποταγῆς, μὲ κυρίαρχη πρόθεση, στὸν ἠθικὸ νόμο, εἶναι ἀνεξαρτησία ἀπὸ κλίσεις, τουλάχιστο σὰν καθοριστικὲς αἰτίες ἀν' ὅχι σὰν ἀποτελεσματικὲς αἰτίες) τῆς ἐπιθυμίας μας· καί, ἐφ' ὅσον ἔχω συνείδηση τῆς ἀνεξαρτησίας αὐτῆς στὴν τήρηση τῶν ἠθικῶν μου ἀξιωματίων, ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ μοναδικὴ πηγὴ μιᾶς σταθερῆς αὐτάρκειας, ἀναγκαίως συνδεδεμένης μ' αὐτήν, πού δὲν βασίζεται πάνω σὲ κανένα ἰδιαίτερο συναίσθημα, κι' αὐτὴ ἡ αὐτάρκεια μπορεῖ νὰ ὀνομαστῆ νοητικὴ.

Ἡ αἰσθητικὴ αὐτάρκεια (πού ἀνάρμοστα ὀνομάζεται ἔτσι), πού βασίζεται στὴν ἱκανοποίηση τῶν κλίσεων, ὅσο ἐξευγενισμένες κι' ἂν εἰκονίζονται, δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἐξισωθῆ μὲ ὅ,τι μᾶς παρουσιάζουν οἱ κλίσεις αὐτές. Γιατὶ οἱ κλίσεις ἀλλάζουν, μεγαλώνουν μὲ τὴν εὐνοία πού τοὺς παραγωγεῖται κι' ἀφίνουν πάντοτε ἓνα κενὸ ἀκόμα μεγαλύτερο ἀπὸ κεῖνο πού θέλησαν νὰ πληρώσουν. Γιὰ τοῦτο μετεωροῦνται πάντοτε σ' ἓνα λογικὸ ὄν· καὶ μολονότι τοῦτο δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαλλαχθῆ ἀπὸ αὐτές, ἐν τούτοις τὸ ὑποχρεώνουν νὰ ἐπιθυμῆ νὰ εἶναι ἐλεύθερο ἀπ' αὐτές. Ἐπίσης μιὰ κλίση σὲ ὅ,τι εἶναι σύμφωνη πρὸς τὸ καθῆκον (π.χ. ἡ εὐεργεσία) μπορεῖ βέβαια νὰ διευκολύνῃ ἀρκετὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά τῶν ἠθικῶν ἀξιωματίων, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ παραγάγῃ κανένα. Γιατὶ, στὸ ἠθικὸ ἀξίωμα, τὸ πᾶν πρέπει νὰ βασίζεται στὴν παράσταση τοῦ νόμου, σὰν αἰτία καθοριστικὴ, ἂν ἡ πράξις δὲν πρέπει νὰ περιέχει ἀπλῶς τὴν νομιμότητα, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τὴν ἠθικότητα. Ἡ κλίση εἶναι τυφλὴ καὶ δουλική, εἴτε καλὴ εἶναι εἴτε κακή, κι' ὁ λόγος, ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν ἠθικότητα, δὲν πρέπει νὰ κἀνῃ ἀπλῶς τὸν κηδεμόνα της, ἀλλὰ, χωρὶς ν' ἀναφέρεται σ' αὐτή, πρέπει μόνο νὰ φροντίζῃ ἐντελῶς, σὰν καθαρὸς πρακτικὸς λόγος τὸ συμφέρο του. Καὶ τὸ αἶσθημα ἀκόμα τοῦ οἴκτου καὶ τῆς εὐσπλαχνί-

ας, ἂν προηγεῖται ἀπὸ τῆ σκέψη τοῦ καθήκοντος καὶ γίνεται καθοριστικὴ αἰτία, εἶναι ἐνοχλητικὸν γιὰ τὰ ἴδια πρόσωπα ποὺ σκέπτονται καλὰ, συγχίζει τὰ ἀξιώματα ποὺ τὰ εἶχαν γιὰ βάση τῆς σκέψης τους, καὶ δημιουργεῖ τὴν ἐπιθυμίαν τῆς ἀπελευθέρωσης ἀπ' αὐτὰ καὶ τῆς ὑποταγῆς μόνον στὸ νομοθέτη λόγον.

Ἀπὸ αὐτὸ μπορούμε νὰ καταλάβουμε πῶς ἡ συνείδησις αὐτῆς τῆς δυνάμεως τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου μπορεῖ νὰ προκαλέσῃ στὴν πράξι (στὴν ἀρετὴ) μιὰ συνείδησις τῆς ἀνωτερότητάς μας πάνω στις κλίσεις, καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας μας ἀπ' αὐτές, καὶ γιὰ τοῦτο μᾶς κάνει νὰ ἐννοοῦμε ἀκόμη καὶ τὸ ἀνικανοποίητο ποὺ τίς ἀκολουθεῖ. Μᾶς προκαλεῖ ἔτσι μιὰ ἀρνητικὴ αὐτοϊκανοποίηση γιὰ τὴν κατάστασή μας, δηλ. αὐτὰ ὅ κ ε υ α, ποὺ στὴν πηγὴ της εἶναι αὐτάρκεια τῆς προσωπικότητάς μας. Ἀκόμα κι' ἡ ἐλευθερία γίνεται μ' αὐτὸ τὸν τρόπο (δηλ. ἔμμεσα) κατάλληλη γιὰ μιὰ ἀπόλαυση, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ὀνομαστῇ εὐδαιμονία, γιὰτὶ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ θετικὴ μεσολάβησις ἑνὸς αἰσθητήματος, κι' οὔτε γιὰ νὰ μιλήσουμε μὲ ἀκρίβεια, μπορεῖ νὰ ὀνομαστῇ μ α κ α ρ ι ὀ τ η τ α, γιὰτὶ δὲν περιέχει πλήρη ἀνεξαρτησία ἀπὸ τίς κλίσεις καὶ τίς ἀνάγκες· ἀλλὰ ἡ ἀπόλαυσις αὐτή, ποὺ μπορεῖ νὰ μᾶς δώσῃ ἡ ἐλευθερία, μοιάζει μὲ μακαριότητα, ἐφ' ὅσον δηλ. ὁ καθορισμὸς τῆς βούλησις μπορεῖ τοῦλάχιστον νὰ διατηρηθῇ ἐλεύθερος ἀπὸ τὴν ἐπίδρασις τῶν κλίσεων καὶ τῶν ἀναγκῶν, καὶ ἄρα, τοῦλάχιστον κατὰ τὴν πηγὴ της, εἶναι ἀνάλογη μὲ κείνη τὴν αὐτάρκεια ποὺ μπορούμε νὰ τὴν ἀποδώσουμε στὸ ὑψέστατο ὄν.

Ἀπὸ τὴ λύσις αὐτῆς τῆς ἀντινομίας τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου ἔπεται, πρῶτον πῶς στις πρακτικὰς ἀρχὰς μπορούμε νὰ διανοηθοῦμε, τοῦλάχιστον σὰ δυνατό, ἓνα φυσικὸ κι' ἀναγκαῖο δεσμὸ ἀνάμεσα στὴ συνείδησις τῆς ἠθικότητος καὶ τὴν προσμονὴ μιᾶς ἀνάλογης εὐδαιμονίας, σὰν συνέπεια τῆς ἠθικότητος (ἀλλὰ ὁ δεσμὸς αὐτὸς δὲν μπορεῖ φυσικὰ γιὰ τὸ λόγο τοῦτο νὰ γνωσθῇ

καὶ νὰ κατανοηθῆ)· κι' ὕστερα ὅτι, ἀντιθέτως, οἱ ἀρχές τῆς ἀναζήτησης τῆς εὐδαιμονίας δὲν μποροῦν νὰ παραγάγουν τὴν ἠθικότητα. Τοῦτο σημαίνει πὸς ἡ ἠθικότητα ἀποτελεῖ τὸ ὑ π ἔ ρ τ α τ ο ἀγαθὸ (τὸν πρῶτο ὅρο τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ), ἡ εὐδαιμονία ἀντιθέτως ἀποτελεῖ βέβαια τὸ δεύτερο στοιχεῖο του, κατὰ τέτοιο ὅμως τρόπο ὥστε ν' ἀποτελῆ τὴν ἠθικὰ καθωρισμένη ἀλλὰ ἀναγκαῖα συνέπεια τῆς ἠθικότητας. Σ' αὐτὴ τὴν κατάταξη μόνο τὸ ἀ ν ὡ τ α τ ο ἀ γ α θ ὸ εἶναι τὸ ὀλοκλήρο ἀντικείμενο τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου, ὁ ὁποῖος πρέπει τοῦτο νὰ τὸ παραστήσῃ σὰν δυνατό γιατί ἀποτελεῖ λογικὸ πρακτικὸ δίδαγμα ἢ συνεισφορά, ὅσο εἶναι δυνατὴ, στὴν παραγωγή αὐτοῦ τοῦ ἀγαθοῦ. Ἀλλά, ἀφοῦ ἡ δυνατότητα ἑνὸς τέτοιου δεσμοῦ τοῦ προκαθορισμένου μὲ τὴν προϋπόθεσή του ἀνήκει ὀλοκληρωτικὰ στὴν ὑπεραισθητὴ σχέση τῶν πραγμάτων, καὶ δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ δοθῆ σύμφωνα μὲ νόμους τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, μολονότι οἱ πρακτικὲς συνέπειες αὐτῆς τῆς ἰδέας, δηλ. οἱ πράξεις ποὺ ἀποσκοποῦν τὴν πραγματοποίηση τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, ἀνήκουν στὸν αἰσθητὸ κόσμον· γιὰ τοῦτο θὰ ζητήσουμε νὰ ἐκθέσουμε τίς ἀρχές αὐτῆς τῆς δυνατότητας, π ρ ὠ τ α σχετικὰ μὲ ὅ,τι βρίσκεται ἄμεσα στὴν ἐξουσία μας κι' ὕ σ τ ε ρ α σχετικὰ μὲ ὅ,τι ὁ λόγος μᾶς παρουσιάζει σὰν συμπλήρωμα τῆς ἀνικανότητάς μας γιὰ τὴ δυνατότητα τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ (ποὺ εἶναι ἀναγκαῖα κατὰ πρακτικὲς ἀρχές) καὶ ποὺ δὲν βρίσκεται στὴν ἐξουσία μας.

III. Γιὰ τὰ πρωτεῖα τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου στὴν ἔνωσή του μὲ τὸ θεωρητικόν.

Γιὰ πρωτεῖα ἀνάμεσα σὲ δυὸ ἢ περισσότερα πράγματα λογικὰ ἔνωμένα, ἐννοῶ τὴν ἀνωτερότητα τοῦ ἑνὸς νὰ εἶναι ἡ πρώτη καθοριστικὴ αἰτία τοῦ δεσμοῦ μὲ ὅλα τὰ

ἄλλα. Στὴν πιὸ στενὴ καὶ πρακτικὴ ἔννοια σημαίνει τὴν ἀνωτερότητα τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ ἐνός, ἐφ' ὅσον σ' αὐτὸ ὑποτάσσεται τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσιάζει τὸ ἄλλο. Σὲ κάθε δύναμη τοῦ πνεύματος μπορούμε ν' ἀποδώσουμε ἓν ἐνδιαφέρον, δηλ. μιὰ ἀρχή, ποὺ περιέχει μιὰ προϋπόθεση, ποὺ μόνο κατόπιν ἀπ' αὐτὴν ἔρχεται ἡ ἀσκηση αὐτῆς τῆς δύναμης. Ὁ λόγος, σὰν δύναμη τῶν ἀρχῶν καθορίζει τὸ ἐνδιαφέρον ὅλων τῶν δυνάμεων τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ τὸ δικό του τὸ ἐνδιαφέρον τὸ κανονίζει μόνος του. Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς θεωρητικῆς τοῦ χρησιμοποίησης συνίσταται στὴ γνῶση τοῦ ἀντικειμένου μέχρι τὶς πιὸ ψηλές a priori ἀρχές· τὸ ἐνδιαφέρον τῆς πρακτικῆς χρησιμοποίησης συνίσταται, στὸν καθορισμὸ τῆς βούλησης, σχετικὰ μὲ τὸν ὀλοκληρωτικὸ καὶ τελευταῖο σκοπὸ. Ἐκεῖνο ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ τὴ δυνατότητα μιᾶς χρησιμοποίησης τοῦ λόγου γενικά, τὸ ὅτι δηλ. οἱ ἀρχές κι' οἱ διαπιστώσεις του δὲν πρέπει νὰ ἀντιφάσκουν, δὲν ἀποτελεῖ κανένα μέρος τοῦ ἐνδιαφέροντος του, ἀλλ' ἀποτελεῖ προϋπόθεση τοῦ λογικοῦ γενικά· μόνον ἡ ἔκταση, κι' ὄχι πιά ἡ ἀπλή συμφωνία μὲ τὸν ἑαυτό του, ἀποτελεῖ τὸ ἐνδιαφέρον του.

Ἄν ὁ πρακτικὸς λόγος δὲν μπορούσε νὰ παραδεχτῆ καὶ νὰ σκεφθῆ σὰν δεδομένο τίποτ' ἄλλο ἔξω ἀπ' ὅ,τι ὁ θεωρητικὸς λόγος ἀπὸ μόνος του μπορούσε νὰ παρουσιάσῃ γιὰ γνώση του, ὁ θεωρητικὸς λόγος θὰ εἶχε τὰ πρωτεῖα. Ἀλλὰ μιὰ κι' ὁ πρακτικὸς λόγος ἔχει ἀπὸ μόνος του ἀρχικὲς a priori ἀρχές, ποὺ μ' αὐτὲς εἶναι ἀχώριστα ἐνωμένες ὀρισμένες θεωρητικὲς θέσεις, ποὺ ἀποκρούονται ἀπ' ὅλη τὴ δυνατὴ γνώση τοῦ θεωρητικοῦ λόγου (ἂν καὶ δὲν θ' ἄπρεπε ν' ἀντιφάσκουν πρὸς αὐτόν). τότε τὸ ζήτημα εἶναι νὰ καθορίσουμε ποιοὺ ἐνδιαφέρον εἶναι ἀνώτερο (ὄχι ποιοὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ὑποχωρήσῃ, γιατί τὸ ἓν δὲν ἀντιτίθεται ἀναγκαστικὰ στὸ ἄλλο)· νὰ καθορίσουμε, ἂν ὁ θεωρητικὸς λόγος, ποὺ δὲν γνωρίζει τίποτε ἀπ' ὅλα ὅσα ὁ πρακτικὸς λόγος τοῦ

προτείνει γὰρ νὰ τὰ παραδεχτῆ, ὀφείλει νὰ δεχτῆ αὐτὲς τὶς προτάσεις καί, μολονότι γι' αὐτὸν εἶναι ὑπερβατικές, νὰ ζητήσῃ νὰ τὶς συμβιβάσῃ μὲ τὶς δικές του τὶς ἔννοιες σὰν μιὰ ξένη ιδιοκτησία, πού τοῦ τὴν ἐμπιστεύονται, ἢ ἂν τοῦτος δικαιολογεῖται ν' ἀκολουθήσῃ πεισματικά τὸ ἰδιαίτερό του ἐνδιαφέρον, καί, σύμφωνα μὲ τὸν κανόνα τοῦ Ἐπίκουρου, ν' ἀποκρούσῃ σὰν κενὸ σόφισμα κάθε τι πού ἢ ἀντικειμενικῆ του πραγματικότητά δὲν μπορεῖ νὰ διαπιστωθῆ ἀπὸ φανερὰ παραδείγματα, πού ὀφείλουν νὰ βασίζωνται στὴν ἐμπειρία, ἐφ' ὅσον τοῦτο συνδέεται μὲ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς πρακτικῆς (καθαρῆς) χρησιμοποίησης. Τοῦτο καθ' ἑαυτὸ δὲν ἀντιφάσκει οὔτε πρὸς τὴ θεωρητικὴ χρησιμοποίηση, ὅπως θὰ μπορούσε νὰ ὑποτεθῆ ἀπὸ τὸ ὅτι μειώνει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, ἐφ' ὅσον ἀναιρεῖ τὰ ὅρια πού τοῦτος ἔχει θέσει.

Πράγματι, ἂν πέραναμε γιὰ βάση τὸν πρακτικὸν λόγον παθολογικὰ προκαθορισμένο, περιορισμένο δηλ. στὸ νὰ κατευθύνῃ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν κλίσεων πρὸς τὴν αἰσθητικὴν (ὕλικήν) ἀρχὴν τῆς εὐδαιμονίας, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν αὐτὸ τὸ αἶτημα πρὸς τὸ θεωρητικὸν λόγον δὲν θὰ μπορούσε καθόλου νὰ γίνῃ δεκτό. Ὁ παραδείσος τοῦ Μωάμεθ, ἢ ἡ ἐξαύλωση τῶν θεοσόφων καὶ τῶν μυστικῶν στὴν ἔνωσή τους μὲ τὴν θεότητα, κατὰ τὰ γούστα τοῦ καθενός, θὰ ἐπέβαλλαν στὸν λόγον τὶς τερατώδεις τους· καὶ τότε, ἂν ἐγκαταλείπαμε τὸ λογικὸ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο σ' ὅλα τὰ ὄνειρα, θάτανε σὰ νὰ μὴν εἶχαμε καθόλου λογικόν. Ἀλλά, ἂν ὁ καθαρὸς λόγος μπορῆ στὴν πραγματικότητά κι' ἀπὸ μόνος του νὰ εἶναι πρακτικὸς, καθὼς τὸ ἀποδείχνει ἡ συνείδησις τοῦ ἠθικοῦ νόμου, εἶναι πάντοτε ἓνας κι' ὁ ἴδιος λόγος, πού εἴτε ἀπὸ θεωρητικὴν εἴτε ἀπὸ πρακτικὴν ἀποψήν, κερτίνει σύμφωνα μὲ a priori ἀρχάς. Καὶ τότε εἶναι φανερό πως, κι' ἂν ἀκόμα ἢ δύναμις τοῦ λόγου, ἀπὸ θεωρητικὴν

ἄποψη, δὲν κατορθώνει νὰ καθορίσῃ μὲ βεβαιότητα ὁρισμένες προτάσεις, μολονότι δὲν ἀντιτίθεται πρὸς αὐτές, καὶ πάλι ὑφείλει, ἀφοῦ αὐτὲς οἱ προτάσεις ἀνήκουν ἀχώριστα στὸ πρακτικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ καθαροῦ λόγου, νὰ τὶς παραδεχθῇ, βέβαια σὰν κάτι ξένο, πού δὲν ἔχει γνωσθῇ στὸ δικό του τὸ ἔδαφος, ἀλλὰ πού ὅπωςδήποτε ἔχει ἐπαρκῶς πιστοποιηθῇ, καὶ ὀφείλει νὰ ζητήσῃ νὰ τὶς συγκρίνῃ καὶ νὰ τὶς συνδέσῃ μὲ κάθε τι πού ἔχει στὴν ἐξουσία του σὰν θεωρητικὸς λόγος. Πρέπει ἐπίσης νὰ ὁμολογήσῃ πὼς αὐτὲς οἱ προτάσεις δὲν εἶναι γνώσεις του, ἀλλὰ ἐπεκτάσεις τῆς χρησιμοποίησής του κάτω ἀπὸ ἄλλη ἄποψη, ἀπὸ τὴν πρακτικὴ δηλ. ἄποψη, πράγμα πού δὲν εἶναι καθόλου ἀντίθετο μὲ τὸ ἐνδιαφέρον του, πού συνίσταται στὸν περιορισμὸ τῆς θεωρητικῆς τόλμης.

Στὴν ἔνωση, λοιπόν, τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ λόγου μὲ τὸν καθαρὸ πρακτικὸ λόγος εἰς μιὰ γνώση, ὁ τελευταῖος πέρνει τὰ πρωτεῖα, ἂν ὑποθέσωμε βέβαια αὐτὴ τὴν ἔνωση ὄχι τυχαία καὶ αὐθαίρετη, ἀλλὰ θεμελιωμένη ἀπὸ πρῶτον πάντων στὸν ἴδιον τὸν λόγον καὶ ἄρα ἀναγκασία. Βέβαια, χωρὶς αὐτὴ τὴν ὑπόταξιν τοῦ ἑνὸς στὸν ἄλλο, θὰ εἴχαμε μιὰ αὐτοαντίθεση τοῦ λόγου, γιατί ἂν αὐτοὶ εἴχαν ἀπλῶς συνεταιρισθῇ ὁ ἓνας δίπλα στὸν ἄλλο (ἂν εἴχαν δηλ. τοποθετηθῇ στὸ ἴδιον σκαλοπάτι) τότε ὁ πρῶτος θὰ ἔκλεινε στενὰ τὰ ὅρια του καὶ δὲν θὰ παραδεχότανε τίποτε ἀπὸ τὸν δεύτερον· καὶ τοῦτος ἀντίθετα θὰ ἐξέτεινε τὰ ὅριά του εἰς κάθε πρᾶγμα καί, ὅπου τὸ ζητοῦσε ἡ ἀνάγκη, θὰ ζητοῦσε νὰ περιλάβῃ καὶ τὸ θεωρητικὸν λόγον εἰς τὰ ὅριά του. Ἀλλὰ δὲν μπορούμε ν' ἀπαιτήσωμε ἀπὸ τὸν πρακτικὸν λόγον νὰ ὑποταχθῇ στὸ θεωρητικὸν καὶ νὰ ἀναστρέψωμε τὴν τάξιν γιατί κάθε ἐνδιαφέρον, τέλος, εἶναι πρακτικὸν καὶ ἀκόμα καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ θεωρητικοῦ λόγου προϋποθέτει τὴν πρακτικὴν του χρησιμοποίησιν καὶ συμπληρώνεται μόνο μ' αὐτή.